

2:30 pm -- The Craft to Graft Super Citrons – Moshe Yeres

mosheyeres@gmail.com

Series Dedicated by Michael and Marsha Lax in memory of Michael's parents, Ben and Lea Lax, Dov ben Mordechai z"l and Leah bat Toviah z"l.

This shiur dedicated by Joseph and Ruth Rudner In honour of Dr. Patricia Bucki at the Volcani Institute in Israel, for her work in the field of botany

This shiur dedicated by Neville and Lyn Richter In memory of Yosef Chaim ben Yehuda Leib z"l, Sara Dina bat Yaakov Yosef z"l, Yitzchak ben Nechemiah z"l, Henya bat Avraham z"l

1. Vayikra 23:40

מ וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן, פְּרִי עֵץ הַדֶּרַךְ כַּפֹּת תְּמָרִים, וְעֵנַף עֵץ-עֵבֶת, וְעֵרְבֵי-נַחַל

40 And ye shall take you on the first day the fruit of goodly trees, branches of palm-trees, and boughs of thick trees, and willows of the brook.

2. Talmud Suka 35a

גַּמְי' תְּנוּ רַבָּנָן: "פְּרִי עֵץ הַדֶּרַךְ", עֵץ שֶׁשְּׁעָם עֵצוֹ וּפְרִיּוֹ שְׁוֶה — הֵינּוּ אוֹמְרֵי זֶה אֶתְרוֹג .

רבי אומר: אל תקרי "הדר", אלא "הדיר". מה דיר זה יש בו גדולים וקטנים, תמימים ובעלי מומין — הכי נמי יש בו גדולים וקטנים, תמימים ובעלי מומין. אטו שאר פירות לית בהו גדולים וקטנים, תמימין ובעלי מומין?! אלא הכי קאמר: עד שבאין קטנים, עדיין גדולים קיימים. רבי אבהו אומר: אל תקרי "הדר", אלא "הדר" — דבר שדר באילנו משנה לשנה. כן עזאי אומר: אל תקרי "הדר", אלא "אידור", שכן בלשון יוני קורין למים אידור, ואיזו היא שגדל על כל מים — הני אומר זה אתרוג.

GEMARA: The Sages taught that the verse states: "Fruit of a beautiful tree," meaning, a tree that the taste of its tree trunk and the taste of its fruit are alike. What tree is that? You must say it is the *etrog* tree.

Rabbi Yehuda HaNasi says: Do not read the verse as it is written, *hadar*, meaning beautiful, but rather read it *hadir*, meaning the sheep pen. And it means, just as in this pen there are large and small sheep, unblemished and blemished sheep, so too, this tree has large and small fruits, flawless and blemished fruits. The Gemara wonders: Is that to say that among other fruits there are not large and small fruits, flawless and blemished fruits? How does this description identify the *etrog* specifically? Rather, this is what Rabbi Yehuda HaNasi is saying: Just as in a pen, there are both large and small sheep together, so too, on an *etrog* tree, when the small ones come into being, the large ones still exist on the tree, which is not the case with other fruit trees. Rabbi Abbahu said: Do not read it *hadar*, but rather read it *haddar*, meaning one that dwells, referring to an item that dwells on its tree from year to year. Ben Azzai says: Do not read it *hadar*, but rather read it *idur*, as in the Greek language one calls water *idur*. And which is the fruit that grows on the basis of all water sources, and not exclusively through irrigation or rainwater? You must say it is an *etrog*.

3. Levush Orach Chaim 549 : 4 סעיף ד לבוש אורח חיים סימן תרמט

. יש רוצים להכשיר אותם האתרוגים הבאים מן הפרדס שקורין גרטיזיא. ואני אומר שהם פסולים מן התורה, שהרי ידוע שהם מורכבים שהורכב ענף מאילן אתרוג בתוך אילן מארניץ או לימוניא או איפכא, והרי נעבדה בה עבירה דהרכבה, ואע"ג שהרכיבו גוי, האיכא למ"ד בפרק ד' מיתות [סנהדרין נו ע"ב] דאפילו בן נח מצוה על הרכבת אילן, וכיון דנעבדה בו עבירה אע"ג דמותר באכילה, אמאיס לגבוה, דומיא דבהמת כלאים דאע"ג שמותר באכילה אסורה לקרבן מטעם דנעבד בה עבירה אמאיסה לגבוה הכי נמי הכא, נ"ל):

There are those who wish to permit those etrogim that come from the orchards called 'gartezia,' and I say that they are unfit according to the Torah, for it is know that they are hybrids, where a branch from an etrog is grafted onto an orange or lemon tree or vice versa. Now this means that the transgression of

grafting two species (Lev. 19:19) has been done to it, and even if a Gentile made the hybrid, for there is an opinion in *Sanhedrin*, ch. 7 that even a Noahide is forbidden to make grafts. Since a transgression has been performed on this, even though it is permissible to be eaten, it is obnoxious to the Most High. The same is true in this case, so it seems to me.

4. **Responsa Maharam Alsheich 110** שו"ת מהר"ם אלשיך סימן קי

בדיני אתרוג: השתא הכא שנת הש"מו בעיר אלהינו צפת נשאלנו אם יוצאין בחג באתרוג מורכב אם לאו ...

Now in the year 5346 in the city of Tzfat I was asked whether one can use a hybrid Etrog or not.....

5. **Responsa Rema 126** שו"ת הרמ"א סימן קכו

ב. ע"ד האתרוגים המורכבים בלימוני, זיל קרי בי רב הואה בארצנו שלא לצאת בו אפילו ע"י הדחק. ומפי הגאון א"א ז"ל שמעתי כי פעם אחת קרה מקרה בפדוואה שלא היה לכל הקהל כ"א אתרוג אחד, ויהי כאשר שלחו אותו מקהל האשכנזים לקהל הלועזים פגעו השטודנט"ו באיש המביא אותו וגזלוהו ממנו ופדאוהו מהם בדמים יקרים, ולא רצו לצאת במורכבים אשר רבו כמו רבו בכל בתי השרים. והמורכבים הגדלים במדינות אלו נכרים וידועים אלינו, אבל ממחוז פולייז באים אתרוגים אשר אנחנו מסופקים בהם, ושנה זו רוב האתרוגים שלנו היו ממחוז ההוא. ואני כותב למכ"ת ג' סימנים אשר תוכל להכיר בהם המורכבים הגדלים בארצנו, כי מפולייז לא יוכלו לבא אליכם כי רב מכם הדרך. הסימן הא' הוא, כי המורכבים הם חלקים ולא אתרוגים בליטות קטנות בכל גופם וגובה להם. הביט, כי המורכבים העוקץ בולט ועוקץ האתרוג שוקע. הג' הוא, כי תוך המורכב דהיינו המיץ רחב והמוהל שלו רב והקליפה התיכונה קצרה, ובאתרוג הוא להפך כי הקליפה רחבה והתוך קצר והוא כמעט יבש, וסימנים אלו מובהקים אצלנו .. ושלוש ממני שארץ שמואל יהודה קצנאילינבוגן .

It is a matter of elementary knowledge in our land not to use them [hybrid etrogim] even in a time of emergency. I have heard from my master and father of blessed memory [Rabbi Meir Katzenellenbogen, known as Maharam Padua] that it occurred once in Padua that the community had only one etrog, and when it was in transit from the Ashkenazi congregation to the Sefardi congregation, a [Gentile] student stole the etrog from the messenger, and they redeemed it for a large sum, for they did not want to fulfill the mitzvah with hybrids, which existed in abundance in all the noble households.

He further notes that recently there had come from the province of Pulia etrogim whose permissibility was not clear. Rabbi Katzenellenbogen then proceeds to list a number of identifying traits that were accepted in his area as distinguishing between pure-bred etrogim and hybrids.

6. **Responsa Rema 117** שו"ת הרמ"א סימן קיז

..... והנה לא אוציא לעז על הראשונים שנהגו לברך על אתרוג כזה במקום הדחק, מ"מ לא שבקינן היתרא לברך על אלו שלא בדוחק גדול, כנ"ל בשאלתך. נאום משה איסרלש מקראקא .

I will not cast aspersions on earlier generations who had the custom to pronounce the blessing on such an etrog at a time of need. Nevertheless, we should not leave the realm of permissibly to pronounce the blessing on such etrogim except in a case of extreme need

7. **Responsa Bach (earlier ones) 135** שו"ת ב"ח (ישנות) סימן קלה

ואשר תמה כ"ת אשר עלה על דעתו לפסול אתרוג המורכב שקורין גר"צי וכתב שמצא בתשובת כתיבת יד שהכשירו ושגם ראה לפניו שנהגו בהן היתר מעולם וגם כתב להוכיח שהן כשירין .... וכ"ש שאין לברך עליהן במקום שאפשר להדר ולהשתדל כשרים ודי להתיר לסמוך עליהן במקום שא"א ולא חיישינן דאתי למיסרך אף במקום דיהיה כשירים כנ"ל ואף בזה יש לפקפק אם יטלנו בידו כדי שלא ישתכח תורת אתרוג ולא יברך עליהן או לדמותן לשאר פסולי דמברכין על קצתן בשעת הדחק הקטן פלק :

it is not proper to use hybrid etrogim in the first instance when others are available, but when there are no others, we should not protest against those who do pronounce the blessing over them, and this is the custom everywhere according to what I have heard.

8. Responsa Panim Meirot Vol 2, 173 שו"ת פנים מאירות חלק ב סימן קעג

...אבל באמת נוכל לומר דלמורכב יש לו טעם וריח כאתרוג ממש בלי שום שינוי הסומך על ראשונים ומברך עליו יצא בדעבד ומעולם לא מצינו שהם פסולים דאורייתא הנלע"ד כתבתי.

Actually, these hybrids have the smell and taste of a real etrog with no perceptible difference, so that those who rely on earlier generations and pronounce the blessing over them have fulfilled their obligation after the fact

9. Magen Avraham 648 מגן אברהם סימן תרמח

כג אתרוג המורכב מלימוני ואתרוג פסול, ויש בו ג' סימנים הא' המורכב חלק ולאחריו בליטות קטנות בכל גופם וגובה להם הב' המורכב העוקץ בולט ועוקץ האתרוג שוקע, הג' הוא כי תוך המורכב דהיינו המוץ רחב והמוהל שלו רב והקליפה התיכונה קצרה ובאתרוג הוא להפך כי הקליפה רחבה והתוך קצר והוא כמעט יבש וסימנים אלו מובהקים לאתרוגים המורכבים הגדלים אצלנו אבל ממחוז פולין באים אתרוגים אשר אנחנו מסופקים בהם אבל לא יוכלו להביא אליכם כי רב מכס הדרך וכי' והמורכב פסול אפי' בשעת הדחק עכ"ל ר"י פדואה בתשובת רמ"א סימן קכ"ו: ובע"ש כתב עוד סימן שהאתרוג הגרעין זקוף לאורך האתרוג ובמורכב הגרעין מושכב לרוחב האתרוג ולבוש כת' אותו שקורין גרסק"י פסול משום שנעבד' בו עביר' כמו בהמת כלאים שפסול' להקרבי' עכ"ל וקי' דאם כן עז של כלאים יפסל קרנו לשופר וע"ק ל"ל קרא דכלאים פסול לקרבן ת"ל דנעבד' בו עביר' ועיין בב"ק דף ע"ז ע"ב ובחולין דף קט"ו עמ"ש סימן תקפ"ו ול"נ דפסול משום דלא מקרי אתרוג כלל ועיין בתוס' ריש דף ל"ג:

10. Responsa Shevut Yaakov Vol 1 : 36 שו"ת שבות יעקב חלק א סימן לו

. ושמעתי שפה פראג בימי מו"ח"ז הגאון המפורסם מהר"ש זצ"ל בשנה אחת ע"י איזה מקרה הביאו אתרוגים המורכבים בסימני' אלו והורה שלא לברך עליהם אך איזה תקיפי ואלמי ארץ היו רוצים להמרות פיו וצרפו אליהם בחלקקות שבפיהם הגאון בעל שפתי כהן שהיה בעת ההיא אורח נטע ללון פ"פ והורו להתיר לברך עליה' בשעת הדחק ועיקר טעמו היה ע"פ הסוגיא דשה אפי' מקצת שה וה"ה גבי אתרוג נמי נימא הכי. ומתקיפת' הכריחו את חזן הכנסת בב"ה הישנה והחדשה שיתחיל לברך בקול רם וכשרצה להתחיל עכבוהו מן השמים שנפל האתרוג מידו ונשבר העוקץ מתוכו ואח"כ באו כתבים מגלילות אלו ממדינת אשכנז ופולין ומערהרין שכל גאוני ארץ הורו ג"כ למעשה שלא לברך עליהם באותו שנה. והגאון בעל הש"כ נתחרט על הוראה זו קוד' מותו צוה לבנו בכתב ידו שיבקש מתחלה /מחילה/ מאת מו"ח"ז על ששגג בדבר זה נגדו ובנו הראה כתב ידו למו"ה זקני הגאון זצ"ל ותהי' מנוחתם כבוד ובצל שדי יתלוננו ע"כ שמעתי. וכן הסכמת האחרונים הט"ו והמ"א בסי' תרמ"ח ותרמ"ט דאין לברך עליהם אפי' בשעת הדחק אפי' בשאר ימים וכ"ש ביום ראשון גם הב"ח בתשובתו שאלה קל"ה כתב בשם תשובת מהר"פ"ך בעל הדרישה לסתור לדעת הב"ח שעלה בדעתו להתיר ולברך עליהם וסותר הוא כל דבריו ושפתי' בשעת הדחק יש לפקפק ושלא לברך ובסי' קל"ו חזר הב"ח וכתב בתשובה שמבטל דעתו נגד הר"פ ושאין לברך עליהם כשיש אחר אבל כשאין אחר אין ראוי למחות באותן שמברכין עליהם וכן נהגו בכל מקום לפי מה שמעתי עכ"ל ה"ק יעקב:

I heard about an incident that had taken place some years before in Prague. For some reason, in that year only hybrid etrogim came to Prague, and the local rabbi forbade saying the blessing over them. Some local belligerent types wanted to disobey his ruling, and through smooth talk convinced the noted authority Rabbi Shabbetai Ha-Kohen, known as the Shakh (who was visiting Prague at that time), to issue a ruling that one could pronounce the blessing in a time of emergency. They even forced the cantor of the famous Altneuschul of Prague to pronounce the blessing over the etrog out loud, but "when he was about to do this, he was prevented from Heaven, for the etrog fell from his hand, and its stem was broken..." Later on, letters arrived in Prague from rabbis in Germany, Poland, and Moravia, all of whom had that year forbidden people to pronounce the blessing over the hybrid etrogim. Before his death, Rabbi Shabbetai Ha-Kohen regretted his decision, and sent a letter to the Prague rabbi asking for his forgiveness. Rabbi Reischer concludes by saying that the consensus of earlier and later authorities was to forbid pronouncing the blessing over such etrogim, as is confirmed by their writings and reported actual incidents.

11. Responsa Chatam, Sofer Vol 1, 207 שו"ת חתם סופר חלק א (אורה חיים) סימן רז

נידון אתרוגים הבאים מאיים חדשים אשר לא הורגלו להביא משם, אם יש לסמוך אבדיקת סימנים הנאמרים בתשו' רמ"א (סי' קכ"ו) עפ"י עדותו של מהרמ"פ זצ"ל:

כבר כתבתי בתשובה אחרת כי כל אלו הסימנים לאו דאורייתא ולא נזכרו בש"ס ובשום מקום, ומן הדין דינו של אתרוג כדין עוף טהור נאכל במסורת [חולין ס"ג ע"ב], על כן אותן הבאים מינינוע שמסורת בידינו מאבות אבותינו ורבותינו חכמי הצרפתים אשר מעולם יושבי מדינות אשכנז שיוצאים י"ח באתרוגים הבאים מינינוע, הן הנה הכשרים ואין צריך לשום סימן, והגאון מהרמ"פ ז"ל לא בא אלא להודיע סימני אתרוגים ההמה כדי שאם לא ימצא בהם אותם הסימנים ידע שאינם מאותן שמסורת בידינו, אבל הבאים בוודאי מאיים אחרים, אפילו יש להם אותן הסימנים אין ראוי שאינם מורכבים, כן כתבתי מאז:

..... העולה מזה כל האתרוגים שאינם מיעניווע אין ליקח בלי כתב הכשר שיודע המעיד שאינם מהמורכבים ואין לסמוך על סימנים, והשומע ישמע ויונעם לו :

הכ"ד אי"נ פ"ב כאור בוקר ליום א' יו"ד אלול תקצ"ד לפ"ק : משה"ק סופר מפפד"מ

I was asked about using etrogim originating from islands where they had not been imported previously. And I rejected the possibility of relying on the identifying signs related by Rabbi Katzenellenbogen in his responsum (mentioned above). I maintain that all these signs are not from the Torah, nor are they mentioned anywhere in the Talmud. Rabbi Sofer suggests that by law the etrog is comparable to the case of the various species of birds that are permitted to be eaten. It is a matter of tradition as to which birds are kosher. In the same way, there was a long-standing tradition going back to the medieval sages of France and Germany that etrogim from Genoa are kosher for use. When Rabbi Katzenellenbogen listed the signs, he wanted to be able to tell that the etrogim are from that place, but for etrogim from another place, even if they have these signs, this list of criteria does not prove that they are pure-breds. My conclusion is that all etrogim not from recognized locations must have a certificate of kashrut attesting that they are not hybrids; we cannot rely on external signs alone.

12. Sharei Teshuva 649 שערי תשובה סימן תרמט

[ז] מותר. עבה"ט וע' בפמ"א סימן קע"ג שכתב כיון דלא תרוג מורכב יש לו טעם וריח כאתרוג ממש בלי שום שינוי הסומך על ראשונים (שהביא הרמ"א בתשובה סימן קי"ז שכתב ולא אוציא לעז על ראשונים שנהגו לברך על אתרוג כזה במקום הדחק) ומברך עליו יצא בדיעבד ולא כלבוש שכתב שהם פסולים מדאורייתא וע' בשו"ת ב"ח סימן קל"ה ובשו"ת שבוי" ח"א סימן נ"ו ובספרי שו"ת בית אפרים סימן נ"ו הארכתי בענין זה והבאתי שם דברי מהר"מ אלשיך בתשו' ושאר פוסקים ותשובות המדברים בענין זה ונשאתי ונתתי בדבריהם באורך וברוחב בעזה"י והעלתי דאותן האתרוגים שמביאין עתה מאי קורפו והם מהודרים ביותר אין לחוש להם מחשש מורכב לפי מה שהועד לפני שאין האילנות שם מורכבים ממש דהיינו שהאילן של לימין או מראנץ ובתוכו הרכיב יחור מאילן אתרוג רק כל אילן האתרוג א' הוא רק החשש הוא שמא גידול האילנות עתה מיחורים שלקחו ממורכבים זה כביר ובוזה לא שייך טעם הלבוש שנעבדה בו עבירה לפי שאין עבירה בנטיעה זו שמן הדין מותר ליקח יחור מן המורכב ליטע במקום אחר גם הרימותי ידי על שאר הטעמים שיש להחמיר במורכב דלא שייכי בני"ד וסיומא דפיסקא הוא שהאתרוג"י בזמנינו מאי קורפו או ממקום אחר הידוע לנו שהוא ממקומו' שבעלי גנות ופרדסי' מגדלי' אתרוג"י למכור כו' ומכ"ש באתרוגים שמביאים לכאן שהדבר ידוע שאין בהם הרכבת מין פירי אחר עתה רק גוף האילן הוא אילן אתרוג בלי שום גידול פירי אחר אף ש"ל שאפשר שנלקחו היחורים שנעשו האילנות מהם מאילנות המורכבים שלקנו מהם חשש מורכב לגמרי ומברכים עליהם בלי פקפוק והמנהג שבמדינות אלו שמברכים עליהם בפשיטות ובחורים בהם לפי שהם מהודרים ביותר הוא נטוע לרבים ויסודתו בהרי קודש ע"ש וע"ש סימן נ"ז מ"ש עוד בענין זה :

Sha'arei Teshuvah, Orach Hayyim 648:7) summarizes from a lengthy and fascinating responsum of Rabbi Ephraim Zalman Margaliof of Brody (d. 1828) (*Responsa Bet Ephraim* #56). He cites the various sources that had invalidated hybrid etrogim, and analyzes their reasons, making a convincing case that the etrogim of Corfu do not belong to the category of hybrids at all. He maintained that the precedent cited from *Sotah* 43b, of the younger plant being annulled to the older plant to which it has been grafted, referred only to grafts of the same species. Grafts from another species, however, were different, as the grafted branch still made its own fruit, and was not changed in essence. Thus in the case of the etrog branch grafted onto a lemon tree, the fact that it received nourishment from the ground via the lemon tree does not annul its being an etrog. How much more so, argued Rabbi Margaliof, when the Corfu etrogim are based on temporary grafts, where at some point long ago the etrog branches were grafted onto lemon trees, but later on were removed and planted separately in an area far from the lemon trees, and the trees that grew subsequently were etrog trees alone. For the Bet Ephraim, temporary grafting and partial nourishment via another tree does not invalidate the etrogim. He noted that in his region it was a widespread custom to use such etrogim and pronounce the blessing over them, for they are exceedingly beautiful.

13. Aruch Hashulchan Orach Chaim 648 : 29 ערוך השולחן אורח חיים סימן תרמח סעיף כט

ולפ"ז אין לנו שום היתר על אתרוגים רק אותם שישראלים מעידים שידועים הנטיעות מתחלתן שאין בהם שום הרכבה כמו אתרוגי ארצינו הקדושה שבשם גדולי ישראל ותלמידי חכמים ויראי אלקים משגיחים על הגינות שלא יהיה בהן שום הרכבה אבל לאתרוגי קורפ"ו אין שום היתר אף בהכשירים שלהם שידוע לכל שישראל מעטים שם וכבושים תחת ידם ויראתם על פניהם ואיך ידעו מה שעושים על פני השדה בגינותיהם ובכרמיהם אם ירכיבו אם לאו ושמא תאמר הרי אינם חשודים להכשיל רק מה שיש להם טובת הנאה כמבואר ביו"ד סי' קי"ח איברא דזה יש להם טובת הנאה רבה דידוע דכל

מורכב גדל ממנו פירי יפה וכל שאינו מורכב הפירי אינה יפה ובכל הפירות כן הוא ואדרבא תקונם של אתרוגי קורפ"ו זה הוא קלקולם דבאמת הם יפים מאד ואין דומה להם וזהו מפני הרכבתם ולכן כל איש מישראל אשר נגע יראת ד' בלבו לא יקח רק אתרוגי ארץ ישראל ואיך לא נבוש ולא נכלם בדבר מצוה שנוכל לקיימה מפרי ארצנו הקדושה ליטול דווקא מארץ העמים אוי לה לאותה בושה אוי לה לאותה כלימה ועל זה נאמר וימאסו בארץ חמדה ולכן יש לזהר בזה מאד מאד [גם הלבוש והמג"א ס"ס זה והט"ז בס"י הבא פסלום]:

Therefore every Jew whose heart is touched by the fear of God will take only the etrogim of the land of Israel. How could we not be ashamed, when we can fulfill the mitzvah with the fruits of our Holy Land?... Woe to us for that shame, woe for that disgrace. Regarding this was said the verse (Psalms 106:24): 'they have rejected the desirable land...' Therefore one should be very careful about this.

(English translations of Responsa adapted from G. Bacon, *The Hybrid Etrog*).

Actual Online Listing, July 2022- "grafted"

